

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्वेच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. संजय हिंदुराव शिंदे

सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय रहिमतपूर

प्राचिन काळापासून भारताची संपूर्ण अर्थ व्यवस्था शेतीवर अवलंबून होती. आणि शेती ही प्रामुख्याने खेडयात केली जाते म्हणून भारत हा खेडयांचा व शेती प्रधान देश मानला जातो. काळाच्या ओघात औद्योगिकीकरणाचा वेग वाढला. कारखाना उत्पादनास लागणारा कामगार वर्ग हा खेडयातूनच उपलब्ध होऊ लागला तर दुसरीकडे शेती उत्पन्नाचा वेग मंदावला. शेतीतून मिळणारा रोजगार ही कमी झाला याचा एकत्रीत परिणाम शेतकऱ्यांचे शेतीकडे दुर्लक्ष झाले तसेच शासनाने शेती व्यवसायाकडे डोळे झाक केली. त्यातच अनिश्चित शेती उत्पादन आणि जागतिकीकरणाची स्पर्धा हे दुहेरी संकट, शेतीचे होत चाललेले तुकडीकरण आणि सिंचनांचा अभाव, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव अशा अनेक संकटांनी शेती व्यवसायाला घेरले आहे. परिणामी शेतकरी दुर्बल दुर्लक्षित आणि दुबळा बनला आहे.

भारतातील शेती विकासाचा दर अत्यंत कमी आहे. अद्यापही दोन तृतीअंश भारतीय शेतीवर अवलंबून आहेत. पण शेतीतून मिळणारे उत्पादन आणि उत्पन्न अनिश्चित आणि कमी आहे. शेती आर्थिकदृष्ट्या न परवडणारी बनली आहे. अनेक ठिकाणी शेती पारंपारिक पद्धतीनेच केली जाते. शेतीला पाणीपुरवठा करणाऱ्या सोयी, योजना जून्याच आहेत. शेतीमाल बाजारपेठेत नेण्याची योग्य वाहतूक व्यवस्था नाही. मार्केट पर्यंत जायला रस्तेच नाहीत. शेतीमाल बाजारपेठ ही नियमांच्या कचाट्यात आणि मक्तेदारीच्या जाळ्यात अडकलेली आहे. याचा फायदा हा शेतकऱ्यांना होत नाही. परिणामी शेतकऱ्यांच्या हातात अपेक्षित पैसा येत नाही. शेतीत राबलेले कष्ट वाया गेल्या सारखी अवस्था शेतकऱ्यांची झाली आहे. अशी अनेक आव्हाने शेती व्यवसायासमोर उभी आहेत.

महाराष्ट्राच्या शेतीक्षेत्रातील उत्पादनाच्या आकडेवारीवर सहज नजर फिरवली असता नजरेन भरणारे वास्तव म्हणजे महाराष्ट्रातील सुमारे ५६ टक्के लोक शेतीक्षेत्रामध्ये राबत असताना, शेतीमध्ये महाराष्ट्रातील लोकांची अन्नधान्याची गरज भागविण्याएवढे धान्याचे उत्पादन होत नाही.

थोडक्यात बिनाभरवश्याचा व्यवसाय म्हणजे शेती बनतो आहे. १९९१ ला नव्या जागतिक आर्थिक धोरणांचा स्विकारला गेला या धोरणामुळे शेती आणि शेतकरी यांना दिली जाणारी सबसिडी टप्या टप्याने कमी करण्यात आली. निसर्गाचा प्रकोप आदि कारणाणी

शेतकरी नैराश्यग्रस्त, दरिद्रय झाल्याने आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होत आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याच्या कारणाचा शोध समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून घेतला असून शेती व शेतकरी वास्तव स्थितीचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण केले आहे.

उद्देश

१. महाराष्ट्रातील शेत व्यवसायाची स्थिती अभ्यासने
२. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याची कारणे शोधणे.
३. शेतकरी आत्महत्या संदर्भात उपाय सुचविणे.

गृहितके

१. शेती व्यवसायातील उत्पादनाची अनिश्चितता अल्प उत्पन्न शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस कारणीभूत आहे.
२. कर्जाचा वाढता बोजा व कर्जाची परतफेड करता न येणे हे आत्महत्येचे कारण आहे.
३. शासनाच्या विकास योजना तळागाळात पोहचत नाहीत परिणामी शेतकरी विकासापासून वंचित.
४. शेतकऱ्यांची व्यसनाधिनता व तंत्रज्ञानाचा अभाव यामुळे आत्महत्या वाढताहेत.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंध करिता तथ्य संकलन दुय्यम स्तोत्र पद्धतीने केले असून तथ्य संकलन ग्रंथ, मासिके वर्तमान पत्र इंटरनेटच्या माध्यमाने केले आहे व माहितीचे मांडणी विश्लेषणात्मक पद्धतीने केली आहे.

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

भारतीय स्वातंत्र्यानंतरच्या काळखंडात शेती व्यवसायाला भरभराटीचे दिवस येतील अशी अपेक्षा सरकारला होती पण भौगोलिकदृष्ट्या महाराष्ट्राचे वैशिष्ट्य म्हणजे महाराष्ट्राचा बराचसा भूभाग हा चढ-उतारांचा व खंडकाळ, रेंताड अशा जमिनीचा आहे. अशा भरड मातीत शेती करायची तर कोणती पीके घ्यावीत, कोणत्या तंत्रज्ञानाचा वापर करावा याचा चोखंदळपणे विचार करण्याइतपत शेतकरी वर्गाकडे ज्ञान नाही. शेतीत प्रचंड राबून, ढोरमेहनत करून ही अपेक्षित उत्पादन व उत्पन्न मिळत नसल्याने शेतकऱ्यांच्या डोक्यावर कर्जाचा बोजा वाढत गेला. बँक, पतसंस्था, खाजगी सावकाराकडून घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करणे अशक्य झाले. आपल्या घरावर व

शेतीवर जप्ती येणार आणि आपल्या अब्रुचे धिंडवडे निघणार या भीतीनेच अनेक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या करायला सुरुवात केली.

डॉ.नरेंद्र जाधव समितीच्या अहवाला नुसार १२० गावातील आत्महत्याचा शोध घेतला त्यांचा निष्कर्ष पुढील प्रमाणे **सारणी क्र.**

सारणी क्रमांक -१ आत्महत्या शेतकऱ्यांचे विश्लेषण

तपशील	टक्केवारी
तरुण शेतकरी	४० टक्के
निरक्षर शेतकरी	२३ टक्के
साक्षर शेतकरी	७७ टक्के
पदवी शेतकरी	५ टक्के
जिरायत शेतकरी	७२ टक्के
बागायत शेतकरी	१६ टक्के
अल्पभूधारक शेतकरी	२६ टक्के
मध्यम भूधारक शेतकरी	३४ टक्के
मोठे शेतकरी	१० टक्के
कापूस उत्पादक	६० टक्के
कर्जबाजारी	८६ टक्के
टँक्टरधारक शेतकरी	११ टक्के
कर्जवसूली बाबत	३४ ते ७२ टक्के

सारणी क्रमांक -२ अवमान वागणूक

तपशील	टक्केवारी
सावकारी जाच	१० टक्के
५ वर्षांपेक्षा कमी कर्ज थकबाकी	३० टक्के
६ ते १० वर्षे कर्ज थकबाकी	२५ टक्के
१ ते ४ वर्षे कर्ज थकबाकी	१४ टक्के

सारणी क्रमांक -३ कर्ज विनियोगामुळे आत्महत्या

तपशील	टक्केवारी
शेतीसाठी	४१ टक्के
लग्नासाठी	१९ टक्के
शिक्षण	१८ टक्के
घटबांधणी	६ टक्के
इतर	१६ टक्के

संदर्भ :- योजना फेब्रुवारी २०१०

वरील सारणीवरून असे स्पष्ट होते की विविध स्तरावरील शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत.त्यापैकी ७२ टक्के शेतकरी जिरायत भागातील आहेत.यातील ६० टक्के हे कापूस उत्पादक आहेत तर ४० टक्के हे तरुण शेतकरी आहे यांनी आत्महत्या केली आहे.तर कर्ज वसूलीच्या कारणांनी ३४ ते ७२ टक्के शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केली आहे.

वरील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की ७२ टक्के शेतकरी जिरायत भागातील असल्याने त्यांच्याकडे सिंचनाची सोयीचा अभाव आहे तसेच तंत्रज्ञानाचा अभाव व निसर्गावर अवलंबून शेती असल्याने अपेक्षित उत्पादन व उत्पन्न मिळू न शकल्याने कर्जा बोजा वाढत गेल्याने अशा शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे दिसून येते.

आत्महत्या संक्षिप्त आढावा -

आत्महत्या व्याख्या

"स्वतःच स्वतःच्या जीवनाचा अंत घडवून आणणे म्हणजे आत्महत्या होय"

आत्महत्तेची समस्या जरी बिकट असली तरी भारतीत इतर देशाच्या तुलनाकरता आत्महत्तेच प्रमाण फार कमी आहे. भारतात १९६६ मध्ये ३७,८४८ लोकांनी तर १९६८ मध्ये ४०,००० पेक्षा अधिक लोकांनी आत्महत्या केली.

भारतात १९६५ साली सर्वात जास्त आत्महत्या पश्चिम बंगालमध्ये (३,९९२) व त्याखालोखाल आत्महत्या महाराष्ट्रात (१९२६) झाल्या. १९६७ मध्ये पश्चिम बंगालमध्ये आत्महत्तेच प्रमाण सर्वाधिक (शे.१६.७७%) होते.त्यानंतर तामिळनाडू, उत्तरप्रदेश, आंध्रप्रदेश अशी क्रमवारी लागते. गुजरातेत आत्महत्तेचे प्रमाण सर्वात कमी (शेकडा ३.८२%) होते.

वयाच्या दृष्टिने विचार केला तर भारतात आत्महत्या करणाऱ्या पैकी १८ ते ३० वयोगटातील तरुण सर्वात जास्त (४३.५%) आहेत.महाराष्ट्रात त्यांचे प्रमाण जवळ जवळ ४०% आहे.आणि ३० वर्षावरील वयाच्या लोकांचे प्रमाण ३५.७% आहे.

उपरोक्त आत्महत्तेची कारणे असाध्चे रोग, आई-वडील, सासु-सासरे, पत्नी पती त्यांच्याशी भांडण, व्यवसायात, परीक्षेत किंवा प्रेमात अपयश दारिद्र्य अशी आहेत.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्तेचा संक्षिप्त आढावा-

१८८० नंतरच्या काळात भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही कृती क्षेत्रातील महत्त्वाची समस्या निर्माण झाली आहे. १८६७ ते २००६ या काळात १,६६,३०७ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या.

भारतसरकारच्या ग्रहमंत्रालयाच्या नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड्स ब्युरोच्या अहवालानुसार १९९६ ते २००५ या दहा वर्षात देशातील १,६६,२०४ शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या केल्याचे नोंदविले आहे. तर राष्ट्रीय अपराध कार्यालयाच्या नोंदीनुसार २००८ मध्ये १७,१९६ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या सन २००९ मध्ये १७,३६८ तर १९९५ ते २०११ मध्ये ७.५०,८३० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याची नोंद आहे म्हणजे १९९६ मध्ये भारतात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्तेचे प्रमाण १२.३% ,२००० मध्ये १७.५%, २००४ मध्ये १९.२% एवढी उंचाकी वाढ काही राज्यामध्ये हा दर अधिक होता. तामिळनाडूमध्ये ३२, आंध्रप्रदेशात ३३.२ आणि महाराष्ट्रातील विदर्भ आणि

मराठवाडयातील शेतकरी सरासरी पेक्षा अधिक प्रमाणात आत्महत्या करत आहेत.

आजपर्यंत देशात सातलाखापेक्षा अधिक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. दरवर्षी सरासरी १४ ते १५ हजार शेतकरी आत्महत्या करतात. म्हणजे दिवसाला या देशात ४० आत्महत्या होतात असे नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनायझेशनद्वारे सरकारने प्रसिद्ध केलेल्या आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की दर तासाला दोन शेतकरी आत्महत्या करतात.

संदर्भ (भारतातील शेतकरी आत्महत्या - कारणे व उपाय, प्रा. संजय भालेराव, डॉ. प्रकाश खेत्री) Epitome Journal महाराष्ट्रात १९९७ ते २००२ या कालखंडात १७००२ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या तर २००३ ते २००४ या कालखंडात २४,४०२ आत्महत्या केल्या. हे भयान वास्तव पाहता यातील बहुसंख्य आत्महत्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ह्या विदर्भात घडल्या आहेत.

विदर्भातील आत्महत्या

- विदर्भातील शेतकरी आत्महत्याग्रस्त अमरावती, अकोला, वाशीम, बूलढाणा, यवतमाळ आणि वर्धा या सहा जिल्ह्यांमध्ये २००१ पासून १५ जून २०१८ पर्यंत १५ हजार १६३ शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याची नोंद झाली आहे.
- विदर्भात गेल्या १७ वर्षांमध्ये सर्वाधिक ४ हजार शेतकऱ्यांनी आत्महत्या यवतमाळ जिल्ह्यात झाल्या आहेत. गेल्यावर्षी कपाशीवरील गुलाबी बोंड अळीच्या प्रादुर्भावानंतर घातक विषारी कीटकनाशकांच्या फवारणीदरम्यान विषबाधेमुळे पन्नासच्या वर शेतकरी, शेतमजुरांचे बळी गेले होते.
- जानेवारी ते १५ जून या कालावधीत बुलढाणा जिल्ह्यात सर्वाधिक १२६, अमरावती १०२, यवतमाळ ९२, अकोला ६०, वर्धा ५० आणि वाशीम जिल्ह्यात ३३ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. गेल्या वर्षभरात या सहा जिल्ह्यांमध्ये ११७५ शेतकरी आत्महत्याची नोंद झाली होती.

संदर्भ - किशोर तिवारी, अध्यक्ष वसंतराव नाईक शेतकरी स्वावलंबन विभाग

कर्जमाफी लाभ आणि आत्महत्या -

कर्जमाफीचा लाभ राज्यातील ४६ लाख १८ हजार शेतकऱ्यांना मिळाला होता. ९ हजार ८९६ कोटी रुपयाची ती रक्कम होती. यातील सर्वाधिक ५ हजार ३२० कोटी रुपये पश्चिम महाराष्ट्रातील १९ लाख ४८ हजार शेतकऱ्यांना वाटण्यात आला.

सर्वाधिक शेतकरी आत्महत्या झालेल्या विदर्भात १२ लाख ३१ हजार शेतकऱ्यांना केवळ १ हजार ९८५ कोटी रुपयांचा लाभ मिळाला. म्हणजेच रक्कमेच्या बाबतीत कर्जमाफीचा सर्वाधिक ५३

टक्के फायदा पश्चिम महाराष्ट्रास झाला. २४ टक्के मराठवाडयाला आणि विदर्भाला २७ टक्के वाटा मिळाला अधिकविश्वासाने सांगायचे झाल्यास पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना सरासरी २७ हजार रुपयांची तर विदर्भातील शेतकऱ्यांना १५ हजार रुपयांची कर्जमाफी मिळाली. यावरून स्पष्ट होते की ज्या विदर्भातील शेतकऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या केल्या ते विदर्भातील शेतकरी उपेक्षितच राहिले परिणामी कर्जाची बोजा दिवसे दिवस वाढत असल्याने विदर्भात आत्महत्याचे प्रमाण ही वाढते आहे.

शेतकरी आत्महत्याची कारणे -

१. उत्पादन व उत्पन्न याची अनिश्चितता
२. शेतीमालाला योग्य बाजारभाव मिळेलच याची खात्री नाही.
३. कृषी मालाचा दर ठरवण्याचा अधिकार अडत्यांना
४. सिंचनाच्या सोयीची कमतरता
५. महाराष्ट्रात जमिनी प्रकार भिन्न, भिन्न आहे उदा. डोंगराळ भाग, खडकाळ माळरान.
६. बहुसंख्य शेतीक्षेत्र पावसावर अवलंबून
७. शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या सबसिडी काही बंद केल्या तर काही कमी केल्या
८. शेती विषयक साक्षरतेचा अभाव
९. माती परीक्षण, सिंचनाच्या आधुनिक तंत्राचा वापर अभाव
१०. नैसर्गिक संकटे- उदा. गारपिट, अवर्षण, दुष्काळ, अपूरें पर्जन्यमान, महापूर इ.
११. शेतीपूरक व्यवसायाची कमतरता
१२. शेतकऱ्याची व्यसनाधिनता
१३. सामाजिक दर्जातील घसरण
१४. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक
१५. शासकीय शेतीविषय ध्येय धोरणातील उदासिनता
१६. शेती हेच जगण्याचे एकमेव साधन
१७. वाढत्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या
१८. अंधश्रद्धाळूपणा

उपाययोजना

१. कृषीक्षेत्राच्या विकासावर अधिक भर देणे
२. शेतकऱ्यांना दर्जेदार बि- बियाणे, खते व आधुनिक अवजारे पुरविणे
३. शेतीमाल योग्य भाव देण्याची हमी देण्यात यावी
४. शेतकऱ्यांना सबसिडी अधिक प्रमाणात द्यावी
५. आधुनिक सिंचनाच्या सोयी सुविधा पुरवण्यात/वाढवाव्यात
६. शेतीमाल आयात धोरणावर निर्बंध लादवेत
७. ऊस उत्पादकावर निर्णय घालावेत
८. पिक कर्ज सहज उपलब्ध व्हावे

९. शेती आधुनिक तंत्रज्ञान प्रत्येक शेतकऱ्याला मिळण्यासाठी प्रत्येक गावात प्रशिक्षण केंद्र असावे
१०. माती परीक्षण मोफत सुरु करावी
११. जल साक्षरता मोहिम सुरु करावी
१२. सार्वजनिक विहीर, बोअरवेल उपलब्ध करून द्यावेत
१३. गट शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रोत्साहनपर बक्षिस योजना राबवावी
१४. शेतीपुरक व्यवसाय करीता प्रशिक्षण व कर्जपूरवठा अल्प व्याजदराने करावा
१५. बिगरशेती क्षेत्रात शेतमजूर, अल्पभूधारकांना रोजगार उपलब्ध करता यावा
१६. ग्रामपंचायतीला शेती विकासासाठी फंड उपलब्ध करून द्यावा
१७. पिण्याचे पाणी व सतत विज पुरवठा याचे योग्य नियोजन करावे
१८. शेतकऱ्यांच्या मुलांना १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत मिळावे
१९. शेतकऱ्यांना बाजारपेठ त्यांच्या गावातच निर्माण व्हावी

निष्कर्ष

उपरोक्त विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, शेतकरी आत्महत्या हि समस्या जागतिकीकरणाचा स्विकार केल्यापासून मोठ्या प्रमाणात आव्हानात्मक बनली आहे, जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत टिकण्यासाठी उत्पादित शेती मालाचा दर्जा हा सर्वोत्तम असला पाहिजे. तरच निश्चित उत्पन्नाची हमी मिळते.या स्पर्धेत टिकण्यासाठी पाश्चात्य देशातील शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या सर्वप्रकारच्या सोयी, सुविधा, सबसिडी, निर्यात बाबतचे मार्गदर्शन आपल्या शेतकऱ्यांनी मिळत नाही. शिवाय भौगोलिकदृष्ट्या पर्जन्यमानाचे अनिश्चितता कोरडवाहू, जमिन डोंगराळ प्रदेशातील जमिनीचे निकृष्ट क्षेत्र, अधिक प्रमाणात आधुनिकतंत्रज्ञानाचा व सिंचनाच्या आधुनिक सोयीचा अभाव, व पारंपारिक पद्धतीने पीकवली जाणारी शेती, शेतीचे तुकडीकरण व शेतीक्षेत्र घटत जाते या कारणांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत टिकण्यासाठी प्रचंड भांडवलाची आवश्यकता असल्याने भारतीय शेतकरी या स्पर्धेत टिकणे हे आव्हान ठरले आहे.

महाराष्ट्रातील विशेषतः विदर्भ, मराठवाड्यातील शेती भांडवल नसल्यामुळे शेती पिकवण्यासाठी बँक, पतसंस्था, सावकार यांच्याकडून कर्ज काढतात. या कर्जाची परतफेड ही शेती व्यवसायातील उत्पन्नावर अवलंबून असते.पण अनेक नैसर्गिक संकट व साधनांचा अपुरेपणा मुळे अपेक्षित उत्पादन पदरात पडत नाही.परिणामी कर्जबाजारीपणा वाढतो.

सामाजिक जीवन जगतातना सामाजिक प्रथा, परंपरा, सण, उत्सव याचे पालन करणे ओघाने आलेच या प्रथेत मुलगा मुलीचे विवाह, बारसे, घरबांधणी तसेच कुटुंबातील आजारपण दीर्घ आजार, किंबहुना अपघात, सण, उत्सव, या घटनांनी अनपेक्षित मोठा खर्च, हा

शेतकऱ्याला नव्या कर्जाच्या जोखंडात आडकवतो परिणामी शेतकऱ्याला स्वाभिमानाने जगणे, कठीण जाते. कर्ज वाढल्याने कर्ज थकित, व्याज थकित, बँक, पतसंस्था, सावकार यांनी कर्जपरत फेडबाबत लावलेला तगदा बँक, पतसंस्था यांनी घरावर, शेतीच्या निलावाची नोटीस सावकारणे लिहून घेतलेली जमिन या सर्व घटकांचा त्याच्या मनावर सतत आघात होतो याचा परिणाम म्हणून काही शेतकरी व्यवसायानेच्या चक्रात अडकतात तर काही आत्महत्येचा मार्ग स्विकारतात.

या जागतिक अर्थव्यवस्थेतील स्पर्धेचे तत्व नियंत्रणात आणण्यासाठी देशातील आणखी किती शेतकऱ्यांना आहुती द्यावी लागणार

शेवटी प्रश्न असा निर्माण होतो की, आपल्याला जागतिक पातळीवर कशा प्रकारची अर्थव्यवस्था अभिप्रेत आहे हयाबाबत पूर्णाविचार होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. प्रा. भालेराव व डॉ. खेत्री -Epitone Journal (२०१७)
२. डॉ. गव्हाणे - लोकसत्ता
३. Merton R. K. - Social Theory and Social Structure Glance (Illinois) १९६१
४. Strenal Ervin -Suicide and Attempted Suicide Middlesex . १९६४
५. पाथ्ये रमेश - वाटसरु १६ ते ३१ डिसें २०१५ शेतीक्षेत्रातील अरिष्ट आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या पान नं. १८ ते २२
६. डॉ. मुलाणी महमदफीक - योजना - फेब्रुवारी २०१७ भारतीय शेतीपुढील ज्वलंत समस्या पान नं. ४८ ते ५१
७. श्री खांदेवाल/ मुसभाडे - वाटसरु १५ जुलै २०१५ शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : उपाययोजना शक्य पान नं. १४ ते १६